

Медиамаконда менталлик категорияси

Илмий рахбар: Джалилова Гулнора Хамзаевна

Исомидинова Зилола Азимжон қизи

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети

2 курс магистранти

Тил алоқа воситасидир ва алоқанинг барча иштирокчиларига тегишли. Ахборот маконининг тилига диққат билан қараш унинг асосий роли - алоқа воситаси бўлиши билан белгиланади. Тил қуйидаги функцияларни бажаради: вакиллик, ифодалилик, апеллятив. Ушбу функциялар оммавий ахборот воситаларида, инсон онгига, унинг нутқ амалиётига ва қадрият тизимига таъсир кўрсатиш функциясини амалга оширилади.

Маълумки, оммавий ахборот воситаларининг жамият учун асосий функцияларидан бири бу оммавий ахборот воситасини мамлакат ичидаги ва хориждаги воқеалар тўғрисида хабардор қилиш, доимий равишда маълум бир янгиликлар оқимини ушлаб туришдир.

Замонавий ОАВ тилини ҳар жиҳатдан талқин қилган профессор Г. Я Солганикнинг фикрига кўра оммавий ахборот воситалари соҳасининг инсон онгига таъсири шубҳасиздир, шунинг учун “жамиятда, маданиятда, сиёсатда, мафкурада содир бўлаётган жараёнларни ҳисобга олган ҳолда, янги шароитда оммавий ахборот воситалари тилининг ролини чуқур англаш зарурати мавжуд.³⁴

Тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири билан боғлиқ ҳар қандай масалаларни ўрганишнинг бошланғич нуқтаси тилни маданиятнинг энг муҳим омили сифатида кўриб чиқишдир. Сўнгги йилларда бу ғоя, масалан, рус ва хорижий муаллифлар томонидан бир неча бор таъкидлангани кўришимиз мумкин.

1) Менга тил биринчи навбатда маданий омил бўлиб туюлади ва бу кўп жиҳатдан: биринчи навбатда, тил маданиятнинг ажралмас қисми, ташқи анъанадан келиб чиқадиган қобилият ёки одатлардан бири; чунки тил маданиятни ўрганишнинг асосий воситаси, энг самарали усули ҳисобланади; ниҳоят, айниқса тил тизимларни ташкил этувчи маданий тартибдаги барча ҳодисаларнинг энг замонавийидир ва агар

³⁴Солганик Г. Я. О структуре и важнейших параметрах публицистической речи (языка СМИ) // Язык современной публицистики. Москва, 2005. С. 13–30.

биз нафақат санъат, дин, қонун, балки ошхона ва хушмуомалалик қоидалари нима эканлигини тушунишни истасак, уларни ҳисобга олишимиз керак. Тиллараро алоқада моделлаштирилган белгилар тўпламидан иборат кодлардир. ”³⁵

2)“ Тил ёрдамида миллат маданияти тўпланиб, сақланиб қолади, бир миллатдан бошқасига тарқалади, авлоддан-авлодга ўтади ”³⁶

3) Тил нафақат маданиятни шакллантириш жараёнида, балки уни янада ўзгартириш учун шароит яратишда ҳам муҳим рол ўйнайди.³⁷

Тил ва маданият ўртасидаги ўзаро боғлиқликни талқин қилиб Бакиева Г. Ҳ. ҳамда Тешабоева Д. М. лар қўйидаги фикрни билдирди: “ Ҳар бир халқ муайян географик ҳудудда яшайди, иқлими, ландшафти ва бошқа хусусиятларига кўра бошқа халқлардан фарқ қилади. Мана шу омиллар бирлиги бошқалардан фарқли дунёқараши шакллантирадиган менталитетни вужудга келтиради. Тил ҳам бу жараёнда иштирок этиб , бир томондан, таъсирга учрайди, бошқа томондан эса , одатий муҳитдан ташқарида содир бўлаётган воқеаларга нисбатан тил реакциясини шакллантиради”³⁸.

Тил ва маданият ўзаро чамбарчас боғлиқлигини ўрганиб, ўз ишларида ёритган яна бир рус тадқиқотчиси Т. В Жаркованинг назарида тил миллий маданиятнинг таркибий қисми, одамларни аниқлаш воситаси, маданий қадриятдир. У маънавий маданиятни тўплайди ва шу билан бирга халқнинг урф-одатлари, дунёқарашини акс эттиради. Маданий қадриятларнинг шаклланиши ва она тилида сўзлашадиган кейинги авлодларнинг хулқ-атвор тактикаси кўп жиҳатдан тилнинг қанчалик тоза бўлишига боғлиқ. “Ҳозирги пайтда оммавий ахборот воситалари менталитетга, қадрият тизимига ва тилдан фойдаланиш нормаларига глобал таъсир кўрсатиш воситасидир”, шунинг учун “оммавий ахборот воситаларида кузатилаётган адабий меъёрларнинг бузилиши спикерларнинг нутқ маданияти даражасига таъсир қилади”.³⁹

³⁵ Леви-Ойросс К. Цит. По: Всндина Т.И. Русская языковая картина сквозьпризму словообразования. М., 1998.- С. 20.

³⁶ Ter-Minasova S O. Language, Linguistics and Life.

³⁷ British Studies Now, British Council, Issue 8, Jan 1997.

³⁸ Бакиева Г. Тешабоева Д. Медиамаконда матн . – Тошкент, 2019. – Б.181.

³⁹ Жаркова Т. В. Язык СМИ как показатель речевой культуры современного обществ& ва // Научные труды SWORLD . 2013. № 4. С. 75–79.

Қадриятлар мавжуд маданиятнинг элементлари сифатида инсон хатти-харакатининг асосий меъёрлари ролини ўйнайди ва инсоннинг динамик мотивация тизимининг энг муҳим элементларидир.

“Тил маданиятдан ташқарида мавжуд бўла олмайди, яъни у ижтимоий мерос қилиб олинган ҳаёт тарзимизни белгиловчи амалий кўринишлар ва ғоялар тўплами” дан иборат эканлиги Ф. Хумбольдт томонидан қайта қайта таъкидлаб ўтилган.⁴⁰

Нутқ маданияти ва тингловчиларнинг хатти-харакатларининг стереотипларини шакллантиришда оммавий ахборот воситалари тилининг таъсирини юқори даражада туради

И.В.Анненкова фикрича, бугунги кунда оммавий ахборот воситаларида жуда катта обрўга эга ва оммавий ахборот воситалари орқали (маълум воқеалар ва далилларни тақдим этган ҳолда) оммавий аудитория учун дунё манзарасини шакллантиради, бу эса томошабинларга иложи борича тақдим этилади. Шундай қилиб, оммавий ахборот воситаларининг устувор аҳамияти туфайли улар ва улар томонидан ташкил этилган нутқ "замонавий одамлар ҳаётида маданиятни шакллантирувчи омилга" айланади⁴¹.

Г. Я. Солганикнинг сўзларига кўра, “оммавий ахборот воситалари тили адабий тил билан бир хил эмас. Барча функционал услублар билан ўзаро алоқада бўлиш, амалдаги кўрсатмаларга мувофиқ уларнинг бирликларини ассимиляция қилиш ва тозалаш, оммавий ахборот воситалари замонавий тилда рўй бераётган муҳим жараёнларни аниқлайдиган янги ҳақиқатни яратади. ОАВ тили миллий ва адабий тил ўртасидаги ўзига хос кўприқдир.”⁴²

Бельчиковнинг фикрларига кўра оммавий ахборот воситаларининг тили адабий меъёрларга мос келиши қуйидаги сабабларга кўра юзага келади.

⁴⁰ Гумбольдт В. фон Избранке трудк по язккознанию. –М.: Прогресс,.-С.193

⁴¹ Анненкова И. В. О медиариторике как частной риторике языка СМИ // Стилистика завтрашнего дня. Сборник статей к 80-летию профессора Григория Яковлевича Солганика. - М.: МедиаМир, 2012. - С. 11-18

⁴² Солганик Г. Я. О структуре и важнейших параметрах публицистической речи (языка СМИ) // Язык современной публицистики. Москва, 2005. –С.23

1) матннинг бепарволик билан дизайни ўйчан, ўқимишли ўқувчининг ишонч даражасини пасайтиради ва муаллиф ҳисоблаган ўқувчи / тингловчи / томошабин ўртасидаги алоқа алоқасини бузади;

2) оммавий ахборот воситалари ностандарт бўлмаган тилни бепул ёки мажбурий равишда тарқатувчи ҳисобланади, ўқувчи / тингловчилар / томошабинларнинг тил таъмига салбий таъсир қилади;

3) оммавий ахборот воситалари жамият олдида давлат тилининг софлиги ва тозалиги учун жавобгардирлар;

4) оммавий ахборот воситалари томонидан қабул қилинган оғзаки хабарларни уйғунлаштириш зарурати.⁴³

Оммавий онгга таъсир қилиш имкониятлари фавқулодда кенгайиб бораётган бир шароитда, нутқнинг таъсири асосий усул бўлиб қолади.

Маданият мутахассиси Н.Б. Кириллова таъкидлаганидек, “биз оммавий ахборот воситалари дунёсида яшяпмиз - оммавий коммуникацияларнинг кенгайиб бораётган тизими, “маълумот портлаши” (канадалик социолог Маршалл Мак Луюэан томонидан белгиланади), унинг асосий хусусиятлари тасодифийлик, чексизлик ва кўпликдир. Шу муносабат билан бизнинг ижтимоий алоқаларимиз ва пост-замонавий шахсият моделлари янада мураккаблашмоқда ва бизни яна бир бор “оммавий ахборот воситаларини тушуниш” га қайтишга мажбур қилмоқда.⁴⁴

Медия нутқининг тузилиши ва мазмуни турли хил мактаблар ва йўналишлар: социология нуқтаи назаридан, прагматика, семиотика, психолингвистика, функционал стилистика, дискурсив таҳлил, таркибий таҳлил, когнитив тилшунослик, лингвокультурологик ва бошқалар доирасида ўрганилди.

Оммавий ахборот воситалари маданияти, хусусан, унинг ажралмас таркибий қисми - журналистика учун “ўзи ва жамият учун янги мавзуларни, шунингдек, жамоат, хусусий шахслар ва муассасалар фаолиятининг аспектларини ишлаб чиқиш” энг муҳим вазифа ҳисобланади. Матбуотда мавжуд бўлган воситалар рўйхати доимий

⁴³ Бельчиков Ю.А. Оценка и ненормативность в материалах средств массовой информации // Понятия чести, достоинства и деловой репутации: Спорные тексты СМИ и проблемы их анализа и оценки юристами и лингвистами. 2-е изд., испр. и доп. М., 2004. Гл. 4.

⁴⁴ Кириллова Н.Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну. 2-е изд. М.: Академический проект, 2006. 448 -с.7

равишда тўлдирилиб, қайта кўриб чиқилиши, янгиланиши, мавжуд тил нормалари тизимига киритилиши керак. Янгиликнинг ривожланиши ҳодисага ном бера оладиган ва ушбу номни матнда изоҳланган кенг аксиологик, прагматик ва синтагматик бирикмаларга кирита оладиган тил моделларини излаш билан боғлиқ”⁴⁵

Сўнги йилларда тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги, турли маданиятларнинг ўзаро муносабатларида яққол кўриниб қолди. Бироқ маданият ўта кенг тушунча. У тил ва фикрлаш, қабул қилиш, баҳолаш ва муносабат каби кўплаб омилларни ўз ичига олади. Агар, “менталитет бу- жаимятнинг этник ва маданий ўзига хослигидир”, деган қонидани қабул қиладиган бўлсак, у ҳолда менталитет тушунчасининг ўзи муайян ҳалқ менталитетининг миллий ўзига хослигин аниқлаш учун амалий мақсадларда чуқур илмий ўрганиш мавзусига айланиши керак. Айнан шу боисдан миллий менталитетни ОАВ тили мисолида кўриб чиқиш ўринлидир деб таъкидлайди Д. М. Тешабоева.⁴⁶

ОАВ нинг миллат менталитетига таъсирини ўрганар экан, Е. Б. Нешинанинг фикрига кўра оммавий ахборот воситалари “дунёнинг журналистик сурати” деб номланувчи ҳақиқатнинг ўзига хос кўринишини яратади. Журналистлар оммавий онгни ривожлантиришга қаратилган ва маълумотни ҳар бир она тилида гаплашадиган ҳар бир киши тушунадиган даражага етказишади. Уларни кундалик онгнинг дунёқараши стереотипларининг манбаи, шу жумладан бошқа мамлакат менталитетини шакллантириш воситаси сифатида кўриб чиқиш мумкин.⁴⁷

ОАВ тилини ҳар томонлама ўрганган, хусусан лингвокултурологик таҳлил қилган Д. М. Тешабоева қуйидагича фикр билдиради: “Менталитет- бу оммавий ахборот воситаларининг етакчи хусусияти, содир бўлган воқеаларни баҳолашдаги муайян стереотиплар ва анъаналарга содиқликдир. Тилнинг ҳозирги ҳолати жамиятнинг барча соҳаларида юз бераётган туб ўзгаришларнинг таъсири остида юз

⁴⁵ Сметанина С.И. Медиа-текст в системе культуры (динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века): науч. изд. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. –с 35

⁴⁶ Бакиева Г. Тешабоева Д. Медиамаконда матн . – Тошкент, 2019. – Б.179-180.

⁴⁷ Е. Б. Нешина Характеристика российского менталитета через призму французских сми международный научный журнал «инновационная наука» №9/2016 ISSN 2410-6070

берадиган ўзгаришлар билан тавсифланади. Бу борада оммавий ахборот воситаларининг барча турлари алоҳида рол ўйнайди”⁴⁸.

Ахборотлашган жамият шароитида маданий ва лингвистик таъсир оммавий алоқа каналлари орқали энг фаол амалга оширилмоқда.

С. И. Сметанина ОАВ матнини аниқламайди, балки уни маданий тизимда таҳлил қилиб шундай фикр билдиради: “Маънавий импульслар ва инсон фаолиятининг моддий соҳаси, жамиятни ривожлантириш тамойиллари тўғрисида маълумот манбаидир”⁴⁹

С.И.Сметанинанинг таъкидлашича, медиа матнларини маданият контекстида кўриб чиқиш нафақат жамиятнинг тил маданияти ҳолати тўғрисида қимматли маълумотларни олиш, балки нутқ фаолияти жараёнларини уларнинг функционал-услубий динамикасида ҳам тушуниш имконини беради.

Культурологик контекст тушунчаси қуйидаги даражаларни ўз ичига олади:

1) денотатив, маданий аҳамиятга эга маълумотлар тўғридан-тўғри аниқ шаклда ифодаланганида;

2) коннотатив, бунда маданий ўзига хос маълумотлар экспрессив-ҳиссий-баҳоловчи қўшимчаларда мавжуд;

3) ассоциатив, маданий жиҳатдан ўзига хос таркибий қисмлар лексик ва фразеологик бирликларнинг ассоциатив муносабатларида намоён бўлганда ва 4) муайян тил гуруҳига хос бўлган метафора, таққослаш, тасвирларда акс эттирилган маданий ўзига хос маълумотларни бирлаштирган метафора.⁵⁰

Келинг, юқорида кўрсатилган ҳар бир даражага батафсил тўхталиб ўтамиз.

Денотатив маданий контекст муайян маданиятга хос бўлган воқеликни англатувчи сўзлар ва иборалар билан ифодаланади. Бу тегишли номлар бўлиши мумкин, масалан, таниқли кишиларнинг исмлари, сиёсий партияларнинг номлари, кўчалар, тарихий жойлар, меъморий ёдгорликлар ва бошқалар, шунингдек маълум бир маданиятга хос ҳодисани ёки артефактни англатувчи сўзлар ва ҳоказо. Бунга

⁴⁸. Тешабаева Д. М. «Ментальность языка в медиапространстве» Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. Вып. 2 (818) / 2019

⁴⁹ Сметанина С.И. Медиатекст в системе культуры. СПб., 2002. –С. 78

⁵⁰ Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. Москва 2008. –С175

мисол тариқасида ўзбек ҳалқининг миллийлигига хос бўлган *маҳалла, чойхона, дўнни, салла, келин салом* ва бошқа реалаяларни келтиришимиз мумкин.

“A mosque or chaykhana is considered the center of makhalla. Once the area of makhalla was determined by the voice of muezzin, who called people to pray from the top of a minaret: those houses, where his voice could be heard, were deemed to be a part of that makhalla. Chaykhana is the place where men gather to discuss news and inner life of the quarter (gap). Also they discuss many issues in everyday life, because makhalla is a self-governing administrative unit.

Some makhallas were established from the union of craftsmen, who had workshops close to their houses. Such makhallas got their names thereby. Some makhallas were named in honor of monuments and sights, which were located on its territory. Others got names after a city or village, from which the residents of these makhallas came.

The makhalla feature is that all residents live in peace and harmony with each other, respect and care for the elders, help each other, watch over the cleanness and order on the street. Also, the whole makhalla helps its residents in weddings, funerals and other events”⁵¹.

Ушбу турдаги маданий ўзига хос бирликларнинг тўйинганлиги медиа матнларининг ажралмас хусусияти бўлиб, уларнинг акс эттирилиши туфайли ҳозирги ҳаёт воқеалари билан бевосита боғлиқдир.

Д. М. Тешабоевнинг фикрига кўра тахририят фаолият йўналишини кўрсатишда менталитет ҳам ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларида миллий менталитетни акс эттиришнинг асосий мезони ахлоқий масаладир. ОАВ матнларида салбий ва ифодали иборалар, жаргон деярли йўқ.⁵²

Инглиз оммавий ахборот воситаларида фойдаланиши чекланган ва халқаро янгиликларга тааллуқли бўлмаган бошқа маданиятларга хос бирликларни тушуниш инглиз воқелигини чуқурроқ билишни талаб қилади. Шундай қилиб, маданий ўзига

⁵¹ <https://www.advantour.com/>

⁵² Тешабаева Д. М. «Ментальность языка в медиапространстве» Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. Вып. 2 (818) / 2019

хос бирликларни ўз ичига олган матнлар, *масалан backbencher, frontbench spokesman, Shadow minister, Privy Purse, Plaid Cymru* ва бошқалар фақат тегишли маълумот мавжуд бўлса, етарли даражада тушуниш мумкин. Масалан, қуйидаги парчаларни тушуниш Британия парламентидаги ўринларнинг таркиби ва тақсимооти тўғрисида тегишли тушунишни талаб қилади деб таъкидлайди Т. Г. Добросклонская⁵³.

With these opinions he was not in line with the policies of the Cabinet, and has been on the back benches for a good many years.

*Prime Minister didn't happen to be in the House when he made this speech, but Mr Biffen did add with due humility, as he's now a **backbencher**, that he hoped this would be brought to the Prime Minister notice. (The Guardian 30.11.2017)*

“**Backbencher**” сўзи Британия парламентининг оддий аъзоси деган маънони англатади, чунки Британия жамоатлар палатасидаги орқа ўриндиклар оддий аъзолар учун, олд томон еса, тегишли равишда ҳукумат аъзолари ва “соъли кабинет” (shadow cabinet) нинг етакчи арбоблари ёки муҳолифат учун.

Шундай қилиб, Британия оммавий ахборот воситалари ҳар доим юқори мартабали сиёсатчилар ва қирол оиласи вакилларининг шахсий ҳаётига қизиқишларини ошириб келганлар, шунинг учун Британия матбуоти саҳифаларида сиз ҳар доим сиёсатчи ёки қирол оиласи вакилининг номи билан боғлиқ жанжалли воқеаларни топишингиз мумкин. Британия оммавий ахборот воситаларининг бу хусусияти журналистларнинг ўзлари томонидан ҳам қайд этилган:

“The British tabloids' newly found, Di-inspired sense of respect for the private lives of public figures seems to have lasted for about a month, as a Conservative MP resigned this week in the face of a relentless prodding beneath his sheets by the Sunday Mirror. Piers Merchant, dogged by highly relevant allegations that his relationship with an 18-year-old family friend, Anna Cox, had acquired unseemly fresh tones, quit parliament this week, saying he wanted to spare his wife, his “sensitive children” and Cox and her family, (The Daily Telegraph reported.12.05.2018)

⁵³ Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. Москва 2008. -175

Г. Х. Бакиева ва Д. М. Тешабоева ўз тадқиқотларида : “Кўринадики тилни тадқиқ қилиб, менталитетни ўрганиш мумкин. Менталитет миллий фикрлаш тарзининг маданий жиҳатдан асосланган кўриниши ҳисобланади. Биз кундалик ҳаётимизда шундай одатлар, шундай тил шаклларига дуч келамизки, улар бизни бошқа халқлар томонидан дунёни ўзгача қабул қилиш тарзи, бошқа миллатларга хос бетакрор хусусиятларга рўбаро этади. Кўпинча биз ўз ментал одатларимизни бошқаларники билан солиштирганимиздагина бошқа миллатлар билан фарқ қилишини сезиб қоламиз”⁵⁴ деган хулосага келадилар.

Т.Б. Радбиль таъкидлаганидек, “...ибтидоий онг миқёсида менталитет деб атаб келинган нарса қадимдан бизнинг экзистенциал тажрибаимизнинг шартсиз мавжудлиги сифатида ҳис қилинади. Бунга бизни фольклордан олинган маълумотлар, хусусан, миллий мавзудаги латифалар, фразеологизм, мақол ва маталларнинг лисоний материали ҳамда фалсафий, маданий ва адабий анъаналар ишонтиради”⁵⁵

⁵⁴ Бакиева Г. Тешабоева Д. Медиамаконда матн . – Тошкент, 2019. – Б.181.

⁵⁵ Т.Б Радбиль. Основы изучения языкового менталитета: учебн. пособие – М.: Флинта: Наука,2010, -с 47..